

УДК 372.4

С. І. Самаріна,

кандидат педагогічних наук, доцент

cnezhyna@ukr.net

ORCID: [0000-0002-0477-9280](https://orcid.org/0000-0002-0477-9280)

Н. М. Демченко,

кандидат педагогічних наук, доцент

(Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя)

Demchenko2015@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті обґрунтовано важливість і необхідність дослідження проблеми естетичного виховання учнів початкової школи в Україні в другій половині XIX – на початку XX століття, узагальнено теоретичні погляди вітчизняних просвітян на означену проблему, визначено особливості змісту навчальних програм, окреслено значення уроків малювання, церковного співу, трудового навчання, гімнастики, екскурсій та позакласного читання в естетичному вихованні школярів у досліджуваній період.

Ключові слова: естетичне виховання, початкова школа, малювання, уроки ручної праці, церковний спів.

Стан освіти в державі завжди визначається характерними для того чи іншого історичного періоду суспільно-економічними, культурними відносинами. Трансформаційні події, що відбуваються в Україні з часів її незалежності, безумовно знаходять свої відображення у змісті початкової освіти з урахуванням змін в естетичному світосприйнятті, культурних орієнтирах людства, мистецтві. Відповідно і виховання молодших школярів має відбуватися з урахуванням цих змін, що передбачає оновлення змісту програм, їх адаптацію до сучасних реалій. Як показали події останніх років громадськість рішуче готова до включення в процес оптимізації змісту навчальних програм для учнів початкової школи, що безумовно створює позитивні умови для реформування освіти. Проте не варто забувати, що в Україні є значний історичний пласт, який містить досвід реалізації виховання і навчання молодших школярів на основі різних соціокультурних, національних потреб суспільства, що потребує постійного аналізу та інтерпретації. Шляхами реалізації цих завдань є, на нашу думку, здійснення аналізу історичного досвіду реалізації естетичного компоненту змісту навчального процесу у системі початкової освіти другої половини XIX – на початку XX сторіччя.

Науковці і педагоги другої половини XIX – початку XX століття вважали естетичне виховання невід'ємним компонентом освіти [1: 3]. Так, Я. Чепіга у статті "Уява і мислительна та творча діяльність дитини" зазначав, що естетично-виховний елемент у шкільній освіті несе мистецтво, як одна з форм духовного життя суспільства, поряд з релігією, філософією і має бути спрямоване на пробудження у школярів творчої уяви, формування у них розуміння творів мистецтва [2: 31]. Вважалося, що естетичне виховання є джерелом натхнення, дійсної любові до витонченого, просвітницького, піднесеного, що допомагає розвинути в учнів почуття прекрасного, вміння розрізняти гарне від потворного [1: 3].

Аналіз архівних джерел показав, що основними предметами у початковій школі другої половини XIX – початку XX століття, які мали естетичне значення у формуванні особистості школяра були церковні співи, малювання, ручна праця та трудове навчання. Проте естетична складова навчальних програм залежала від типу навчального закладу, його основної навчальної мети.

Так, сутність навчально-виховного процесу однокласних початкових училищ більшою мірою зводилась до набуття елементарних знань з арифметики, російської мови, співу, Закону Божого. Тоді як у двокласних початкових училищах програмою передбачалося вивчення також географії, історії, природознавства, фізики, малювання. Саме у цих навчальних закладах починають звертати увагу на естетичний розвиток молодших школярів засобами образотворчого мистецтва.

У міських училищах, на які за положенням 1872 року перетворилася більшість повітових училищ, ставили за мету дати підвищену початкову освіту дітям дрібних службовців, торговців, ремісників. Змістом освіти було передбачено вивчення тих самих предметів, що й у двокласних училищах, проте об'єм знань та умінь значно розширювався, до того ж вивчалися й прикладні галузі знань: рахівництво, бухгалтерія тощо. Естетична складова навчального процесу у міських училищах теж була представлена уроками малювання, які передували кресленню.

Земські школи України наприкінці XIX – початку XX століття надавали знання з історії, географії, природознавства. Водночас у навчальних програмах було запроваджено вивчення предметів естетичного циклу, зокрема рукоділля, церковному співу, малювання.

Навчальними програмами церковно-парафіяльних шкіл передбачалося викладання читання, письма, Закону Божого, арифметики, моралі, основних відомостей з землеробства та ремесел, а також окремо шиття та підготовка до ведення домашнього господарства для дівчат. З аналізу навчального плану церковно-

© Самаріна С. І., Демченко Н. М., 2016

парафіяльної школи видно, що у двокласній школі більше уваги приділялося естетичному вихованню дітей ніж в однокласній, де поряд з основними предметами викладалося малювання [3: 11–16].

У таких типах початкової школи як: ремісничі, сільськогосподарська, торгове училище курс навчання включав вивчення російської мови, арифметики, технології слюсарного, ковальського та столярного ремесел, рахівництво, а також малювання і креслення.

Як бачимо, навчальні програми, що створювалися для закладів початкової освіти у досліджуваний період, передбачали вивчення таких навчальних дисциплін, як малювання та церковні співи, що складало основу естетичного виховання школярів. Вважалося, що саме малювання та співи несли найбільше естетичне навантаження у вихованні учнів. На прикладі творів мистецтва учні знайомилися із стилістичними особливостями різних культур, вчилися малювати з натури, по пам'яті за враженнями, робити замальовки [1: 3–4]. Церковний спів теж належав до числа обов'язкових предметів в початкових школах. До його вивчення залучалися всі учні, які повинні були брати участь у богослужіннях, співати у церкві по неділях та святах. Особливо здібні учні відвідували учнівський хор, який створювали помічники священників з викладання Закону Божого [3: 14]. Безумовно залучення дітей до церковного співу сприяло вихованню у них естетичних почуттів, смаків та ідеалів, допомагало побачити красу церковного богослужіння, розкрити музично-естетичні здібності дітей.

Проте в архівних та літературних джерелах зустрічаються й окремі відомості щодо введення уроків ручної праці та трудового навчання до змісту навчання в початковій школі, що мали неабияке значення в естетичному розвитку дітей. Трудове навчання і уроки ручної праці офіційно запровадили у міських двокласних і однокласних училищах (за положенням 1872 р) і у початкових селянських і парафіяльних училищах [4: 5], проте перші спроби введення уроків ручної праці було здійснено ще на початку 60-х років XIX століття [5: 3]. Так, на теренах України вже 1865 році було організовано заняття ручною працею з деревообробки в Хотинському повітовому училищі [4: 15]. Освітні діячі були переконані, що завдяки цим напрямам навчальної діяльності можна було привчити дітей до працелюбства, охайності, виробити у них естетичний смак.

Необхідно зазначити, що у другій половині XIX – на початку XX століття вчені розрізняли поняття "ручна праця" і "трудове навчання". Ручною працею вважали систематичну, практичну діяльність дитини у шкільних майстернях, що передбачала засвоєння основ певних ремесел, а трудове навчання розглядали як напрям роботи школи щодо навчання дитини користуватися різними засобами пізнання навколишньої дійсності [5: 45]. За визначенням В. Фармаковського, трудове навчання і ручна праця – це різні напрями навчальної діяльності школи, оскільки, ручна праця – це, передусім, окремий навчальний предмет, а трудове навчання можна розглядати як методичний прийом під час організації будь-якого іншого предмету. Він наголошував, що трудове навчання є допоміжним прийомом у процесі удосконалення навчальної діяльності учнів, а ручна праця передбачала створення матеріальних речей, що не мають відношення до навчання [5: 46]. Важливо відзначити, що під час трудового навчання і на уроках ручної праці естетичне виховання учнів здійснювалося шляхом задоволення їх творчих потреб. Це певним чином забезпечувало реалізацію творчого потенціалу дитини, розвивало її самодіяльність, творчість [6: 4].

Слід зазначити, що педагоги визнавали багато спільного між ручною працею і трудовим навчанням. Зокрема, вони наголошували, що обидва напрями навчальної діяльності школи реалізовували педагогічну і виховну функції [5: 45]. Так, на I З'їзді діячів технічної і професійної освіти (1890 р.) педагогічні діячі зауважили, що ці напрями навчання мають, в перше чергу, забезпечувати виховне і педагогічне значення [6: 2], привчати учнів до працелюбства, охайності і сумлінності, формувати у них естетичні смаки [6: 18].

За визначенням літературних джерел мета уроків ручної праці і трудової діяльності у процесі естетичного виховання визначається крізь сутність їх виховної і педагогічної функцій. Як зазначено у педагогічних джерелах, виховне значення ручної праці і трудового навчання полягало у розвитку координації рухів, уважності, кмітливості, формуванні любові до фізичної праці [6: 18], наполегливості і послідовності [5: 27], що формувало належні моральні якості особистості учня, його духову і естетичну культуру [6: 22]. Важливим виховним фактором також було те, що результат діяльності учня (виріб) зберігався до кінця року на шкільній виставці і демонструвався іншим учням як зразок [5: 18]. Це стимулювало учнів якісно виконувати роботу, естетично її оздоблювати.

Педагогічна функція ручної праці і трудового навчання, на думку педагогів, полягала в озброєнні учнів знаннями основ того ремесла, навичками якого вони оволодівали під час навчання у школі. Завдяки розумінню елементарних основ справи, яку виконували учні, відбувалося засвоєння прийомів, які поступово ускладнювалися і у дітей формувалися такі риси як старанність, наполегливість, уважність, естетичний смак [6: 23].

На уроках ручної праці і трудового навчання діти практикувалися у ліпленні, вирізуванні, комбінуванні робіт з дерева, проволочи, паперу тощо [5: 35]. Це були доступні для дитини види діяльності, у процесі яких вона виявляла свою творчу активність, самодіяльність, естетичні уподобання. На нашу думку, така робота сприяла формуванню естетичної культури школярів, оскільки вимагала старанності, охайності, творчості та

креативності. Таким чином, важливість ручної праці полягала не лише у реалізації її виховної функції, а й у творчому характері праці, який виховує в учнів естетичну культуру, здатність до самодіяльності.

Окрім уроків трудового навчання, малювання, співів естетичному вихованню сприяли й щоденні фізичні вправи, які здійснювали вплив на формування в учнів уявлень про красу тіла, рухів і були невід'ємною складовою фізичного виховання дитини.

Так, гімнастика була важливим елементом естетичного виховання учнів у системі початкових закладів освіти другої половини XIX – початку XX століття. На думку педагогів, формування в учнів любові до різних видів спорту, забав на відкритому повітрі допомогало відвернути їхню увагу від тих розваг, що шкодили фізичному і моральному розвитку, зокрема від вживання спиртних напоїв і порнографії – "головних причин розпустити молоді" [7: арк. 15–16], а сприяли цілісному культурному розвитку. Також залучення учнів до уроків гімнастики сприяло гарній фізичній підготовці, виробленню вміння красиво рухатися, культурі тіла.

У посібнику "Руководство гимнастики для сельских и народных школ и учительских семинарий" (1875 р.) зазначено, що особливостями фізичних вправ є дотримання порядку й злагодженості під час їхнього виконання [8: XII], що, на наше переконання, підтверджує естетичний потенціал занять. У практиці шкільних навчальних закладів початкової освіти поширеними були різноманітні гімнастичні вправи і рухливі ігри, систематична участь у яких сприяла формуванню в учнів уміння володіти собою, своїми думками і тілом, привчала їх до порядку, розвивала моральні та естетичні якості особистості [9: 380–383].

Естетичне виховання учнів початкової школи України другої половини XIX – початку XX століття здійснювалося не лише у навчальний час, а й у позанавчальній діяльності школярів під час позакласних читань, на екскурсіях.

Наприклад, читання як форма організації позанавчального життя учнів передбачала бесіди педагогів з дітьми на теми мистецтва. Зокрема у закладах шкільної освіти проводилися тематичні бесіди спрямовані на ознайомлення учнів із особливостями різних культур, відбувалися читання і на релігійно-моральні теми, що сприяли моральному та естетичному розвитку дітей [1: 5].

Аналіз архівних та історико-педагогічних джерел дає можливість стверджувати, що на початку XX століття однією з форм позанавчальної виховної роботи школи були екскурсії та прогулянки. Учителі повинні були організовувати літнє дозвілля учнів шляхом проведення екскурсій, прогулянок і розваг. Основною ж метою визначених занять було зближення учителя і учнів, сприяння їх моральному, естетичному вихованню, прищеплення любові до природи, її збереження, вироблення шанобливого ставлення до штучних пам'яток, звірів і птахів [10: 23]. Найбільш поширеними на початку XX століття були екскурсії на місцеві заводи, склади, а також у літній час – заміські групові прогулянки.

Отже, естетичне виховання учнів початкової школи у другій половині XIX – на початку XX століття здійснювалося у процесі навчальної та позашкільної роботи. Оскільки система елементарної освіти складалася з початкових шкіл різних типів і ступенів на основі якої формувалася нижча реміснична, технічна, торгівельна освіта, відбувалася підготовка вчителів початкових класів, то й кількість предметів естетичного циклу в цих закладах була різною. Особливостями естетичного виховання учнів початкових училищ було введення до навчальних програм уроків малювання та церковного співу, а ремісничних училищ – уроків трудового навчання та ручної праці. Ефективними формами естетичного розвитку дітей, за твердженнями педагогів досліджуваного періоду, були уроки гімнастики, ігри на відкритому повітрі, а також екскурсії та позакласні читання, що сприяли формуванню естетичних якостей особистості, її культурних уподобань та розкриттю творчого потенціалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Петров П. Е. Эстетические элементы образования / П. Е. Петров // Ежегодник Нежинской городской мужской гимназии. – 1912-1913 гг. – Нежин, 1913. – С. 3–12.
2. Чепіга Я. Уява і мислительна та творча діяльність дитини / Я. Чепіга // Світло. – 1914. – Кн. 9 (травень). – С. 13–40.
3. Циркуляр Міністерства народного просвещения // Журнал Міністерства народного просвещения. – Новая серия. – 1907. – Ч. VIII (мартъ). – С. 11–16.
4. Ульяновъ И. Классы ручного труда и ремесленные отдѣленія Вѣдомства Министерства народного просвѣщенія / И. Ульяновъ. – Спб. : Сенатская типографія, 1908. – 49 с.
5. Фармаковскій В. И. Педагогика дѣла. Теорія и практика трудового обученія въ школахъ / В. И. Фармаковскій. – Одесса : Типографія Л. Нитче, 1911. – 181 с.
6. X секція. Краткія свѣдѣнія о занятіяхъ секціи и обзоръ ручного труда въ городскихъ училищахъ и начальныхъ школахъ. – Спб. : Типографія А. Траншеле, 1890. – 21 с.
7. Філія Чернігівського державного архіву в м. Ніжин, Ф.1355. Спр. 40, 1916 р., 56 арк.
8. Шмидтъ К. А. Руководство гимнастики для сельскихъ и народныхъ школъ и учительскихъ семинарій, съ необходимыми совѣтами и указаніями для преподавателей / К. А. Шмидтъ. – Спб. : Типографія В. Демакова, 1875. – 66, [2] с.
9. Лесгафтъ П. Руководство по физическому образованію детей школьнаго возраста / П. Лесгафтъ. – Спб. : Типографія "Т-ва Художественной печати", 1901. – Ч. 2. – 1901. – 407 с.

10. Герасимович І. Підручник у справах шкільних : [збірка шкільних законів і розпорядків] / І. Герасимович. – Заставна : Т-во "Українська школа", 1914. – 463 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Petrov P. Esteticheskie elementy obrazovaniya [Aesthetic Elements of Education] / P. Petrov // Ezhegodnik Nezhinskoy gorodskoy muzhskoy gimnazii [Yearbook of Nezhin Urban Men Gymnasium]. – 1912-1913 gg. – Nezhin, 1913. – S. 3–12.
2. Chepiga Ya. Uyava i mislitel'na ta tvorcha diyalnist dytyny [Imagination and Mental and Creative Activity Baby] / Ya. Chepiga // Svitlo [Light]. – 1914. – Kn. 9 (traven'). – S. 13–40.
3. Tsirkulyari Ministerstva narodnago prosvescheniya [Circulars of the Ministry of Education] // Zhurnal' Ministerstva narodnago prosvescheniya [Ministry of Education Journal]. – Novaya seriya. – 1907. – Ch. VIII (mart'). – S. 11–16.
4. Ulyanov' I. Klassyi ruchnogo truda i remeslennyya otdeleniya Vedomstva Ministerstva narodnago prosvescheniya [Classes of Manual Labor and Craft Office of the Ministry of Education] / I. Ulyanov'. – Spb. : Senatskaya tipografiya, 1908. – 49 s.
5. Farmakovskiy V. I. Pedagogika dela. Teoriya i praktika trudovogo obucheniya v' shkole [Pedagogy of the Case. Theory and Practice of Design and Technology] / V. I. Farmakovskiy. – Odessa : Tipografiya L. Nitche, 1911. – 181 s.
6. X sektsiya. Kratkiya svedeniya o zanyatiyakh' sektsii i obzor' ruchnogo truda v' gorodskikh' uchilischakh' i nachalnykh' shkolakh' [Brief Information about the Classes and Sections Review the Manual Labor in Urban Schools and Primary Schools]. – Spb. : Tipografiya A. Transhele, 1890. – 21 s.
7. Filiya Chernigivskogo derzhavnogo arkhivu v m. Nizhin [Chernigov Branch State Archive in Nezhin], F.1355. Spr. 40, 1916 r., 56 ark.
8. Shmidt' K. A. Rukovodstvo gimnastiki dlya selskikh' i narodnykh' shkol' i uchitelskikh' seminariy, s' neobhodimyimi sovetami i ukazaniyami dlya prepodavateley [Gymnastics Leaders for Rural and Public Schools and Teachers' Seminaries, with the Necessary Advice and Guidance for Teachers] / K. A. Shmidt'. – Spb. : Tipografiya V. Demakova, 1875. – 66, [2] s.
9. Lesgaft' P. Rukovodstvo po fizicheskomu obrazovaniyu detey shkol'nago vozrasta [Manual Physical Education of School-Age Children] / P. Lesgaft'. – Spb. : Tipografiya "T-va Hudozhestvennoy pechati", 1901. – Ch. 2. – 1901. – 407 s.
10. Gerasimovich I. Pidruchnik u spravakh shkil'nykh [Handbook for School] : [zbirka shkil'nykh zakoniv i rozporiadkiv] / I. Gerasimovich. – Zastavna : T-vo "UkraYinska shkola", 1914. – 463 s.

Самарина С. И., Демченко Н. М. Особенности эстетического воспитания учеников в начальной школе Украины второй половины XIX – начала XX столетия.

В статье обоснованы важность и необходимость исследования проблемы эстетического воспитания учеников начальной школы в Украине во второй половине XIX – начале XX столетия, обобщены теоретические взгляды отечественных педагогов, выделены особенности содержания учебных программ, описано значение уроков рисования, церковного пения, трудового обучения, гимнастики, экскурсий и внеклассного чтения в эстетическом воспитании школьников в исследуемый период.

Ключевые слова: эстетическое воспитание, начальная школа, рисование, уроки ручного труда, церковное пение.

Samarina S. I., Demchenko N. M. The Features of the Aesthetic Education of Pupils of Primary School in Ukraine at the Second Half of XIX – Beginning of XX Age.

The research deals with learning the features of the aesthetic education of pupils of primary school in Ukraine at the second half of XIX – beginning of XX age. The materials of the research are the theoretical points of view of teachers, scientists about the aesthetic education of pupils, its impact on the overall development of pupils, peculiarities of the syllabi different types of primary schools in the study period. The scientific methods of analysis, synthesis, description and comparison have been used in order to single out the types of activities of the pupils, which had influence on their aesthetic development in primary schools in Ukraine at the second half of XIX – beginning of XX age. The conclusions of the article make it possible to determine the types of educational and extracurricular lessons, which contributed to pupil's development and their aesthetic education. Among them are lessons of music and drawing, labor training, the lessons of manual labor, exercises, excursions and extracurricular reading. But the most important forms of the aesthetic education of primary schools at the second half of XIX – beginning of XX age were the drawing lessons, church singing and the lessons of labor studies and the lessons of manual labor in trade schools.

Key words: aesthetically education, primary school, drawing, manual labor lessons, church singing.